

УДК 801.81+811.161.161.2'38

Тетяна Беценко

ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ ЖАНРУ І МОВИ НАРОДНИХ ДУМ (ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ)

У статті розглядаються узагальнено погляди вчених стосовно походження жанру думи з проєкцією на природу мови творів героїчного епосу. Подаються міркування щодо специфіки мови дум. Звернена увага на аспект народнописенної традиції в поясненні витоків формування мовного континууму народного епосу.

Ключові слова: жанр думи, походження жанру, мова дум, народнокнижна традиція.

Як один із жанрів фольклору, думовий епос у різних аспектах привертав увагу таких дослідників, як М. О. Максимович, М. І. Лисенко, Ф. М. Колесса, П. Г. Житецький, М. Т. Рильський, Г. А. Нудьга, С. Й. Грица та ін. Збиранням та осмисленням феномену дум займалися зарубіжні вчені – російські (Ф. І. Буслаєв, О. Ф. Міллер, О. М. Веселовський та ін.), хорватські (В. Ягич), польські (М. Грабовський, М. Касіян, Ч. Нейман), французькі (А. Рамбо, А. Ходзько, М. Шеррер), англійські (В. Морфіл), німецькі (Ф. Боденштедт, Й. Гейдер, П. Дільс, П. Кремер), італійські (Д. Чамполі). Вивчаючи мелос української народної епіки, С. Й. Грица зауважує: «Остаточне ж осмислення терміна «дума», який закріпився за творами рапсодичного характеру нерівноскладової будови, настає лише на початку ХХ ст., коли між дослідником і матеріалом постають виконавці цих творів – кобзарі та лірники – і коли стає ясним: стиль їх творчості є саме тією одвічною національною традицією українського епосу, яку слід вважати думовим епосом у власному розумінні слова» [2, с. 196]. Численні праці мистецтвознавців, літературознавців, мовознавців означили науковий контекст висвітлення зазначеної теми, в якому, однак, недостатньо вивченими залишаються питання

фольклорної текстології, мовноструктурної, стилістичної організації тексту дум. Саме відповідь на означені питання і дасть змогу повною мірою осмислити феномен жанру думи. На сьогодні також виникає потреба узагальнити результати попередніх досліджень стосовно поглядів на жанр думи, враховуючи такий визначальний чинник, як мову, зокрема специфіку словесно-образної організації давніх пам'яток народної творчості, що й становить мету нашого дослідження.

Дослідники усної народної творчості, зокрема українських народних дум, завжди наголошують на тому, що жанр думи притаманний лише українській фольклорній традиції [21, с. V], а «українська народнописенна епіка, що сягає своїм корінням в епічну традицію Київської Русі і в окремих відгалуженнях невичерпана й досі, становить неабиякий інтерес не тільки як об'єкт прекрасного, а й як втілення інтелектуальної філософської концепції творення багатьох поколінь» [2, с. 3]. Незаперечним є значення мови історичних дум для розвитку художнього стилю української літературної мови.

Зацікавлення думами можна пояснити «не лише тим, що [вони] залишили глибокий слід у пізній усній творчості, а й тим, що протягом усіх наступних століть були невичерпним джерелом літературної творчості таких письменників, як І. Котляревський, М. Гоголь, М. Старицький, а особливо Т. Шевченко» [15, с. 190].

Думу визначають як «жанр (вид) суто українського речитативного стилю народного героїчного ліро-епосу, який виконували мандрівні співці-музики: кобзарі, бандуристи, лірники в Центральній і Лівобережній Україні» [12, с. 218.]. Українські народні думи – це усні поетичні твори епічного характеру, в яких

© Т. Беценко, 2013

відображені визначальні сторінки історичного життя народу, його боротьба з ворогами, «оспівані найхарактерніші історичні події і особи, а часто і невідомі герої, але всі вони зберігають головні риси епохи» [15, с. 190].

Час виникнення цього жанру (XV ст.) збігається з активізацією національного самоусвідомлення українців. В основі дум – історичні реалії XV–XVII ст.: страждання українських полонених в татарсько-турецькій неволі; героїзація перемог українських козаків-лицарів. Тексти дум зберігають пам'ять про історичні події, найзагальнішу інформацію про часовий і просторовий континуум цих подій, конкретних їхніх учасників, про побутові й соціальні умови українців (думи на соціально-побутові теми). Крім фактуального зрізу, мова народних дум відбиває емоційно-почуттєвий зміст висловленого, пор.: «Думи не лише демонструють народне бачення історичних подій, але й утілюють моральні принципи та ідеали, які впродовж століть підтримували ідею національної незалежності та особистої гідності» [16, с. 2].

Українські думи стали предметом всебічного вивчення в першій чверті XIX ст. Ці ліро-епічні історико-побутові твори, що виконувалися речитативом в супроводі кобзи, бандури або ліри, привернули до себе увагу відомих учених.

Термін «дума» на означення стильової відмінності великих епічних полотен від пісні ввів в українську фольклористику М. О. Максимович у збірнику «Малороссийские песни» (М., 1827). У передмові до наступного збірника – «Украинские народные песни» (М., 1834) – учений докладно розтлумачив його суть: «Думи – це співи, що виключно належать бандуристам. Від пісень вони відрізняються характером більш оповідним, вільним розміром, що полягає у невизначеній кількості тонічних стоп, хоча іноді (за ліричним характером української поезії) вони уподібнюються до пісні: тоді й набувають сталого пісенного розміру, їх вірші майже завжди римовані. Зміст у більшій частині історичний» [13, с. 2].

До XIX ст. термін «дума» не мав однозначного визначення. Характеризуючи стан розвитку думознавства, дослідник українського епосу М. К. Дмитренко констатує: «У наукових джерелах XIX – початку ХХІ ст. погляд на думу як жанр, відтак її тлумачення, виявився по-різному: романтичне захоплення, аматорство, науковий підхід» [22, с. 15]. На позначення дум у їх сучасному розумінні вживали терміни «козацький епос», «козацькі пісні» [11, с. 30], «козацькі псалми» [2], також їх називали «поважними, святими піснями» [1, с. 32].

Проаналізувавши дефініції жанру, вчений М. К. Дмитренко зауважує, що термін

«дума» потребує уточнень, доповнень, і пропонує таке розгорнуте формулювання: «Українські народні думи – це епічні монументальні словесно-музичні твори героїчного, соціально-побутового характеру, що відображають модус художнього мислення козацької доби, бароко та кульмінаційний етап формування національної самосвідомості етносу, ідеї державності; мають астрофічну будову, вільний віршовий розмір (від шести до сімнадцяти і більше складів у рядку, рядки об'єднані в уступи), переважно паралельне дієслівне римуння. Думи, як правило, виконують експресивним імпровізованим у межах традиції соло-речитативом (мелодекламацією) – під супровід гри на кобзі або бандурі, рідше – лірі» [22, с. 15].

Думи досліджували фольклористи, літературознавці, лінгвісти. Вивчення думових текстів у історичному та культурологічному аспектах засвідчує багатомірність цього фольклорного жанру, пор.: «Думи належать до такого специфічного роду творчості, в якому сконцентрувалися ознаки всіх компонентів: поетики, музичного вислову та форми виконання» [2, с. 197].

Українські фольклористи XIX і початку ХХ ст. збрали значний фактичний матеріал для здійснення наукового опису дум. Важливим джерелом для наукового аналізу стали публікації дум у збірниках: «Опыт собрания старинных малороссийских народных песней» М. О. Цертелева (1827), «Украинские народные песни» (Ч. I, 1834), «Сборник украинских песен» (Ч. I, 1849) М. О. Максимовича, «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» П. І. Лукашевича (1836), «Народные южно-русские песни» А. Метлинського (1854), «Записки о Южной Руси» П. О. Куліша (т. 1, 1856; т. 2, 1857), записи текстів із нотним матеріалом у розвідках М. І. Лисенка «Характеристика музыкальных особенностей украинских дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем» (1874), «Дума про Хмельницького та Барабаша» (1888), Ф. М. Колесси «Мелодії українських народних дум» (1910–1913).

У наступні роки робота над виданнями дум тривала. З-поміж найголовніших назвемо такі праці: «Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти № 1–13 і вступ К. М. Грушевської» (1927), «Українські народні думи. Тексти № 14–33» К. М. Грушевської (1931), «Думи та історичні пісні» – упорядк. М. М. Плісецького за ред. О. І. Білецького (1941), «Козацькі думи XVI ст.» (1944), «Українські думи та історичні пісні» (1944), «Українські думи та історичні пісні» за ред. М. Т. Рильського та К. Г. Гуслистоного (1955), «Думи» (1959), «Думи» (1969), «Думи та пісні про Б. Хмельницького» (1970),

«Украинские народные думы» (1972), «Думи» (1974), «Думи: Історико-героїчний цикл» (1982), «Героїчний епос українського народу: Хрестоматія» (1993) та ін., «Українські народні думи. Т. 1. Думи раннього козацького періоду» (2009). Останнє видання орієнтоване на відтворення автентичної вимови виконавців дум. На це вказано в передмові: «Фіксації дум засвідчили не тільки особливості мовлення виконавців дум, але й рівень обізнаності записувачів з українською мовою, оскільки уніфікованої правописної системи не існувало. Тому в записах епічного матеріалу відображено застосування тогочасного російського правопису» [22, с. 4]. Упорядники вдаються до наведення окремих спостережень попередніх інтерпретаторів, до текстологічних зауваг, необхідних пояснень тощо.

Літературознавчий аналіз думового епосу репрезентують праці М. С. Возняка «Дума про козака-нетягу в записі кінця XVII ст.» (1928), «Із збірника Кондрацького кінця XVII ст.» (1927), «Історична пісня й козацький епос» (1924), К. Г. Гуслистого «До питання про історичні умови виникнення українських дум» (1958), М. В. Калиниченка «Трагічне в народних думах та історичних піснях» (1976), А. Кінька «Про розвиток реалізму в українському героїчному епосі» (1958), Б. П. Кирдана «Украинские народные думы» (XV – нач. XVII ст.) (1962), «Украинский народный эпос» (1965), дослідженнями О. Д. Королевича «Українські народні думи та історичні пісні» (1959), С. В. Мишанича «Один із підрозділів українських народних дум XVI – XVII» (1992), «Принципи наукового видання повного зібрання українських народних дум» (1989), «Порівняльне вивчення епосу українського та південнослов'янських народів» (1974), «Текстологія видань українських народних дум» (1990), М. Нагорного «Перші зразки радянських дум і пісень та завдання створення радянського епосу» (1939), «Пісні і думи українського народу про боротьбу з польським панством в кінці XVI і I третині XVII ст.» (1938), Г. А. Нудьги «Дума в писаних джерелах XVI–XVIII ст.» (1970), «Дума в писаних джерелах XVI–XVIII століть» (1985), «Ідея свободи в українському поетичному епосі» (1978), «Український поетичний епос: думи» (1971), «Українські думи в англійських перекладах та критиці» (1966), «Українські думи у Франції» (1965), «Українські думи в німецьких перекладах та критиці» (1964), П. Д. Павлія «Українські народні думи: дослідження з історії українського народного героїчного епосу» (1955), «До питання про походження дум» (1940), М. М. Плісецького «Питання розвитку епосу в умовах виникнення державності» (1959), «Ілля Муромець билин і Ганжа Андибер дум» (1961),

«Український героїчний епос» (1959), «Генезис та ідейність думи про Самійла Кішку» (1960), «Дума про похід запорожців на Кавказ» (1958), «Згадка про калмиків в українській народній думі» (1963), «Про історичну основу українського народного епосу (на матеріалі маловивчених дум про Богдана Хмельницького)» (1979), «Про походження думи „Івась Коновченко”» (1961), М. В. Костенка «О стихе украинских дум и его связи с былинным стихом» (1985) та Б. І. Бучка «Ритміка українських народних дум і літературний вірш» (1981).

Про значення феномену народних дум для розвитку української літературної мови і художньої літератури наголошував С. О. Єфремов, який «науково довів <...> органічну близькість народнопоетичного й книжного художнього мислення, яке досі залишається маловивченим фактом, хоч і загальноновизнаним...» [14, с. 11]. Дослідник уважав, що думи, «безперечно, повиходили з кругів письмених, до народу близьких – од школярства, дяків-пиворізів, інтелігентного козацтва, – але так поцілило, сказати б, у саму душу народну, що втратили всі свої індивідуальні риси, обшліхтувавшись на найкращі, може, зразки, народної творчості» [5, с. 303]. Отже, за С. О. Єфремовим, зародилися думи «на культурному ґрунті. Творцями їх були ті інтелігентні люди, що стояли близько до подій, але через те, що події зачіпали інтереси широких кіл поспільства, думи ставали їхньою ідеологією, прищеплювалися в народі і втрачали сліди свого індивідуального походження, набуваючи натомість рис колективної творчості» [6, с. 255].

Музикознавець, фольклорист Ф. М. Колесса присвятив думах кілька різнобічних розвідок. У його дослідженнях, окрім музикознавчих студій, представлено фольклористичні, літературознавчі, лінгвістичні матеріали. Це такі праці, як «Мелодії українських народних дум» (1969), «Українські народні думи. Перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів» (1920), «Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосін» (1920), «Формули закінчення в українських народних думах у зв'язку з питаннями наверхствування дум» (1935). Природу народних дум Ф. М. Колесса пов'язував із голосіннями. Визначальними щодо цього твердження можуть бути, на думку автора, «досліди над поетичним стилем дум» [10, с. 31]. «Важна роль, яку відіграють у думах традиційні схеми оповідання та епічні повторення й формули, засвідчують понад усякий сумнів про усну техніку їх складання й передачі», – зазначає Ф. М. Колесса, а типові закінчення дум «можна вважати їх найдавнішими частинами», що дають цінні вказівки щодо наверхствування й групування дум

[10, с. 33]. Не погоджується Ф. М. Колесса з поглядами П. Г. Житецького на залежність дум від віршової літератури XVII–XVIII cc.: «...думи не є на половину народними, а на половину книжними складаннями». Вбачаючи в голосіннях першоджерела козацького епосу, Ф. М. Колесса проводить думку, що від тону і мелодії голосінь думи перейняли готовий, уже давніше вироблений рецитаційний стиль, збагатившись новими мотивами, які приносило бурхливе козацьке життя [13, с. 39]. При цьому дослідник наголошує, що найдавнішими треба визнати не вільницькі плачі та думи про втечу з турецької неволі: вони могли творитися вже в першій половині XVI ст.: «Невільницькі плачі й думи про турецьку неволю створені під впливом піднесеного настрою, що подібні до поетичних голосінь у формі й тоні, та, мабуть, навіть складені під мелодії похоронних голосінь» [13, с. 62]. Ці думи «обрисовують переважно сумні й страшні картини неволі, кривавої помсти, утечі серед грізних небезпек, лицарської смерті, – вони овіяні смутком і грозою дикого поля та пронизані глибоким ліризмом; рідко стрічаються в них проблиски радості, а й ясніші картини...» [13, с. 65]. У думках про Хмельниччину, навпаки, «проглядає скрізь самовпевненість та бадьорий настрій побідника, і це виявляється гумором та злобною насмішкою, що виключає або бодай значно обмежує лірично-елегійний елемент», і вже не помічається такого тісного зв'язку «між думами про Хмельниччину й народними піснями та голосіннями» [10, с. 65]. Пізнішими, на думку Ф. М. Колесси, треба вважати також думи з родинного життя.

Розвиваючи твердження Ф. М. Колесси, Наталія Кононенко обґрунтовує витоки дум з голосінь. Дослідниця, визнаючи близькість дум до релігійних творів, приходять до висновку, що думи – це «поминальні молитви» [11, с. 30].

Значний доробок, присвячений дослідженню думового епосу, належить С. Й. Гриці. Її монографія «Мелос української народної епіки» репрезентує мистецтвознавче дослідження мелосу народнопісенної епіки, зокрема й дум (поряд із баладами, історичними піснями, хроніками); епіку розглядає дослідниця в тісному зв'язку з історичними й територіальними умовами уснопоетичної творчості, виконавською традицією кобзарів і лірників. Характеризуючи найважливіші ритмо-інтонаційні структури строфічної та астрофічної епіки з урахуванням її типологічних закономірностей, С. Й. Грица розробляє методику аналізу дум на ритмічному і мелодійному рівнях, наголошує на взаємодії в думках традиційних та імпровізаційних начал. Специфічною і визначальною рисою дослідження С. Й. Грици є те, що воно виступає «спробою

аналізу і класифікації української пісенної епіки в основних її жанрових і тематичних різновидах, в **єдності слова і музики**» (підкреслення наше – Т. Б.) [2, с. 3], адже «поняття «епос», що означає: слово, розповідь, пісня, – це та ділянка творчості, яка найбільшою мірою уособлює синкретизм первісного мистецтва, поєднання в ньому різних начал: слова, музики, пантоміми» [2, с. 4]. Розглядаючи астрофічну епіку, до якої належать думи, С. Й. Грица зосереджує увагу на таких питаннях, як термін «дума» та диференціація жанру в літературі; композиційна модель думи; принципи смислової тотожності в думах; мелодична модель; інтонаційно-ладова структура дум; традиція та імпровізація в думах.

Синкретичний характер мають публікації С. Й. Грици в періодиці, зокрема стаття «Українські думи в міжетнічному діалозі» [3, с. 68–81]. Дослідниця відстоює тезу про те, що думи виникли у XV–XVII cc. – тобто в такий період у житті українського народу, який є важливою віхою «його розвитку як народності і нації, активно діалогу з іншими етносами у драматичних і миролюбних ситуаціях – воєн і примирень». У жоден із попередніх періодів своєї історії Україна не знала таких активних контактів з іншими державами, як у названий, – з Польщею, Росією, Туреччиною, Кримським ханством, Австрією, Швецією, спорадично з Францією, Італією, Іспанією. Тому, зазначає С. Й. Грица, «стан вивчення українського думового епосу міг би бути індикатором політичних справ українського народу, його сходжень і стагнацій в історичному розвитку» [3, с. 69]. С. Й. Грица також звертає увагу на те, що «порівняльні дослідження дум майже поспіль зосередились на сюжетах, історичних реаліях. Поза увагою залишились глибинні мовні шари дум – структурний, лексикофонічний» [3, с. 74], за якими можна робити висновки про контакти з іншими народами.

В історичному ракурсі думи вивчала Катерина Грушевська. Дослідниця вважала, що за текстами цих творів можна зробити перевірку історичного змісту кобзарського епосу [4, с. 12]. К. М. Грушевська відстоює думку, що треба шукати історичні джерела (історичну підоснову), які лягли в основу дум – з одного боку; з другого – за самими думами можна робити певні висновки: тексти дум, події та факти, описані в них, є такими, що взяті із життя, дійсності. К. М. Грушевська займалася також збиранням, систематизацією та описом видань дум (див. «Переднє слово» до зб. «Українські народні думи. Том перший корпусу», 1927. – СV–ССXX).

В історіографічному плані подано розвідки Ірини Матяш «Українські народні думи у виданнях та дослідженнях» (1997, Число 38 (54):

2–3; 1997, Число 40 (56): 2–3), «Українські народні думи: дослідження, видання, виконавці» (2008).

З-поміж праць, повністю чи частково присвячених **проблемі мови та стилю** українських народних дум, на особливу увагу заслуговують дослідження П. Г. Житецького, Ф. М. Колесси, М. Т. Рильського, О. О. Назарука. Насамперед слід назвати працю П. Г. Житецького «Мысли о народных малорусских думах» (1893) (в укр. перекладі вийшла під назвою «Про українські народні думи») (1919), яка є першою науковою спробою вивчення мовних особливостей дум. Сам автор основним завданням своєї праці вважав «дослідження поетичної форми дум, висловлюючись точніше, дослідження походження цієї форми в зв'язку з побутовими і культурними умовами народного життя» [7, с. 108]. (Важливо наголосити, що поняття поетичної форми П. Г. Житецький розумів досить широко, охоплюючи ним як віршовий розмір, будову строф, так і власне мовні засоби організації (граматичні форми, слова-символи та ін.)). Дослідник порушив таку надзвичайно важливу проблему, як походження дум. У результаті спостережень він дійшов висновку, що цей жанр українського фольклору виник під впливом писемності, шкільної літератури. Тому в думах засвідчено самотні, оригінальні форми поетичної творчості, народні за світоглядом та мовою, і водночас книжні за особливим складом думки і способами її вираження, пор.: «У мові та поетичному стилі дум виразно виступає книжний лад мови, який свідчить, що літературна діяльність українських письменників не минула без сліду для народної свідомості» [7, с. 2].

Звертаючи увагу на взаємозалежність віршової форми і змісту дум, П. Г. Житецький доводить, що «віршова форма думи є в повній відповідності з її внутрішньою будовою, яка виражається самою її назвою» [7, с. 7], адже «у думі передається *продумане* оповідання про подію, і тому поетична мова думи потребує такого вірша, який би безумовно належав думці, який би відгукувався на всі найменші вимоги» [7, с. 7]. Дослідник аналізує мовну структуру думових текстів на лексичному рівні: хоч і побіжно, проте відзначає роль синонімів, розглядає зоніми, які є складниками національного світогляду і в думах виконують функцію актуалізаторів ідейного та художньо-образного змісту; аналізує також архаїзми, хоч і не дає їм чіткого визначення, звертає увагу на функціонування церковнослов'янізмів.

Суттєві і змістовні висновки зробив П. Г. Житецький щодо синтаксичної організації дум, наголосивши, що в цих народних творах домінують форми складених дієслівних

присудків із дієсловами *мати, могли, бути*; до стильових ознак дум належать синтаксичні конструкції з однорідними присудками, переважають у думах складносурядні речення. Характерне для мови цього фольклорного жанру інверсійне розміщення підрядної частини складних речень. Дослідник зосереджує увагу на ролі періодів, а також на особливостях звертань у мовностильовій організації дум. Названі ознаки синтаксичної організації думового вірша пов'язує дослідник із тональністю фольклорного висловлення.

«Мысли о народных малорусских думах» – не єдина праця, де П. Г. Житецький торкався проблем, пов'язаних із думовим епосом. Міркування про мову і стиль дум знаходимо в праці «О поэтическом стиле и литературной форме „Слова о полку Игореве“», в якій П. Г. Житецький аналізує стиль «Слова» і, посилаючись на розвідки М. О. Максимовича та Ф. І. Буслаєва, пише про зв'язок «Слова» з українською народною поезією [8, с. 276–277].

Про мовностильові особливості українських дум та історичних пісень, про їх незаперечні риси спорідненості з билинами йдеться в праці М. Т. Рильського «Героїчний епос українського народу» (окремим виданням побачила світ у 1955 році) [19, с. 134].

У названій розвідці автор звертає увагу на ознаки спорідненості українського епосу з епосом болгарським та сербським: «Стилістичні особливості сербських епічних пісень <...> мають чимало спільного і з билинами, і з думами» [20, с. 16]. Саме порівняльно-зіставний аналіз дає змогу авторові виявити специфічні риси, відмінності історичних пісень та дум.

Мовну специфіку дум учений бачив у їхній лексико-семантичній, синтаксичній організації. Зокрема, М. Т. Рильський відзначав, що «слід би звернути увагу і на рису думової поетики, досі належно не вивчену» [20, с. 141], тобто на поетичні тропи, фігури як засоби оригінальної мовотворчості. Саме М. Т. Рильський помітив, що «цікавою особливістю дум є й **граматичні неправильності**» (форми *находжали, даває, розношали* та ін.) [20, с. 142]; авторові належать спостереження, що в думах функціонують «складні, подібні до гомерівських, прикметники та іменники» [20, с. 142].

З-поміж лінгвістичних досліджень на особливу увагу заслуговує праця О. О. Назарука «Мовні особливості українських народних дум» (1968). У ній поєднано літературознавчий аналіз із лінгвістичним. Особливу увагу приділяє автор темі виникнення дум, а також характеристики мовної практики кобзарів-бандуристів на тлі загального розвитку української літературної мови XV–XVII ст. У розділі

«Поетична мова дум» здійснено аналіз книжної, церковнослов'янської і народної лексики; запозичень, тропів (епітетів, гіпербол) тощо, фразеології дум, поетичного синтаксису (порівнянь, означень, звертань) та ін. Проте на сьогодні праця О. О. Назарука потребує доповнень з урахуванням нових підходів до аналізу тексту, нових теоретичних узагальнень.

Заслужують на увагу розвідки Л. К. Рак, присвячені дослідженню лексико-семантичної системи дум, зокрема топонімічних, синонімічних одиниць, мовних засобів гіперболізації, в яких дослідниця простежує спільні риси билин, дум та історичних пісень, робить висновки про те, що ці твори «складені на основі живої народної розмовної мови» [21, с. 33]. Цей висновок підтверджується також описом лексико-морфологічних особливостей дум, виявленням специфічних саме для творів цього жанру прислівників, прийменників, сполучників, часток, вигуків. Це дає підстави Л. К. Рак наголосити, що мова дум «відрізнялася від тогочасної книжної і від мови інших народних пісень не тільки добром лексики, а й формою слів і словосполучень. В основі дум лежить народна мова...» [18, с. 17].

Отже, Л. К. Рак, як і Ф. М. Колесса, визначає мову дум як таку, в основі якої – народна (народнорозмовна) мова, на відміну від П. Г. Житецького, який стверджував, що «мова дум являє дивне пристосування книжних стихій мови до народних» [7, с. 103].

У публікації Г. І. Халимоненка «Лексика дум та історичних пісень (коментар тюрколога)» [23, с. 21] зібрано, описано, критично проаналізовано із залученням різноманітних лексикографічних джерел тюркські (турецькі, кримськотатарські, ногайські) слова в народних думках, зокрема зафіксовані в текстах дум екзотизми. Автор запропонував докладні етимологічні коментарі з екскурсом в історію тієї мови, з якої походить слово, застосував порівняльну характеристику й тлумачення відповідних лексичних одиниць у слов'янських мовах, звернувши увагу на форми слів тощо.

Наведені вище факти, думки, зауваження тощо дають підстави стверджувати, що мова народних дум містить як народне, так і книжне начала. Не помітити й заперечити ці факти ніяк не можна. Мова дум у своїй основі справді народна, в ній домінують загальноживані елементи, почасти трапляються розмовні одиниці тощо. Разом із тим у мові дум актуалізовано значний корпус книжних одиниць, зокрема конфесійного стилю, що свідчить про вплив релігійних джерел на формування думового текстового континууму (релігійні елементи в мові дум схарактеризувала Л. Михно [17]). Звідки з'явився релігійний компонент у лінгвопросто-

рі героїчного епосу, – складно стверджувати. Стосовно цього доречно навести припущення М. І. Марченка про те, що, можливо, творцями дум були члени братств при монастирях [15, с. 127] – освічені особи, вихідці з народних мас, які добре знали фольклорні твори й разом із тим житійну літературу, біблійне вчення.

Отже, мова дум, що визнана феноменальним явищем в історії національної мовнокультурної традиції, становить своєрідне органічне поєднання народної мовної основи (на всіх рівнях) та книжної (зокрема релігійної) з домінуванням, звичайно, усно-народних елементів. Книжний компонент мови народних дум зумовлений, безперечно, інтелектуальним впливом культурно-освічених особистостей.

Своєрідні умови побутування епосу сприяли формуванню консерватизму мови дум, перешкождали дії зовнішніх факторів, були дієвими чинниками збереження автентичності мовнокультурної традиції героїчної епіки. В результаті тексти народних дум набули статусу лінгвоісторичних пам'яток національної культури.

Отже, виникнення самого жанру думи, що тісно пов'язане з народною традицією, зумовлене її глибинами на всіх рівнях, є її органічним складником, деякою мірою тяжіє до книжності. Принаймні відкинути книжний елемент не видається за можливе. Він реальний, суттєвий і такий, що привертає увагу, тому його врахування обов'язкове. Твори, що об'єднані жанром думи, дещо неоднорідні за тематикою та часом виникнення. Вони містять як мотиви голосіння (туги, жалю, плачу), так, безперечно, і мотиви героїки (оспівування подвигів, звітяг захисників народу, ідеалізацію козацької лицарської відваги), трагічності (оплакування смерті захисників), моральності (етики) (повчання, як жити, не порушуючи християнських норм моралі). Однак їх пов'язує традиція мовнообразного відтворення дійсності, усталені канони словесно-поетичної героїзації особи як захисника народу, дотримання законів жанру стосовно мовно-художньої організації. Мова за своєю природою виступає «цементуючим» складником (компонентом) усієї текстової організації (матерії) аналізованих пам'яток словесної творчості.

Література

1. Грабович О. Думи як символічний код переказу культурних цінностей / Оксана Грабович // Родовід. – 1993. – № 5. – С. 30–36.
2. Грица С. Й. Мелос української народної епіки / С. Й. Грица. – К. : Наук. думка, 1979. – 247 с.
3. Грица С. Й. Українські думи в міжетнічному діалозі / Софія Грица // Родовід. – 1995. – Ч. 11. – С. 68–81.

4. Грушевська К. До питання про історизм в українських думах / Катерина Грушевська // Родовід. – 1997. – № 15. – С. 12–22.
5. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – [4-е вид.]. – Мюнхен, 1989. – Т. I. – 690 с.
6. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 686 с.
7. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житецкий. – К. : Киевская старина, 1893. – 249 с.
8. Житецкий П. Г. Вибрані праці. Філологія / П. Г. Житецкий. – К. : Наук. думка, 1987. – 328 с.
9. Житецкий П. Про українські народні думи / П. Житецкий. – К., 1919. – 260 с.
10. Колесса Ф. Формули закінчення в українських народних думах у зв'язку з питанням про наверхствування дум / Філарет Колесса. – Львів, 1935. – 67 с.
11. Кононенко Н. Епос та плач: про витoki української думи / Наталія Кононенко // Родовід. – 1993. – № 6. – С. 27–30.
12. Літературознавчий словник-довідник / [Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін.]. – К. : Академія, 1997. – 752 с.
13. Максимович М. А. Украинские народные думы / М. А. Максимович. – М., 1834. – Кн. 1–3. – 136 с.
14. Малинська Н. Пісні та думи в оцінці Сергія Єфремова / Наталія Малинська // Українська мова і література. – 2001. – Ч. 48 (256). – С. 11.
15. Марченко М. І. Історія української культури / М. І. Марченко. – К. : Рад. школа, 1961. – 286 с.
16. Матяш І. Українські народні думи у виданнях та дослідженнях / Ірина Матяш // Українська мова та література. – 1997. – Ч. 38 (54). – С. 3.
17. Михно Л. Концепт «релігія» в думовій картині світу / Людмила Михно // Stylistyka–2010. – XIX. – С. 313–322.
18. Рак Л. К. Лексико-морфологічні особливості українських народних дум / Л. К. Рак // Укр. мова і літ. в школі. – 1960. – № 4. – С. 9–18.
19. Рак Л. К. Мовні засоби гіперболізації в українських народних думах / Л. К. Рак // Укр. мова і літ. в школі. – 1961. – № 4. – С. 27–34.
20. Рильський М. Т. Зібрання творів : у 20-ти т. / М. Т. Рильський. – К. : Наук. думка, 1983–1985. – Т. 16. – 1983. – С. 132–163.
21. Українські народні думи / [вступ Катерини Грушевської]. – К. : Держ. вид-во України, 1927. Том перший. Тексти № 1–13. – 1927. – 176 с.
22. Українські народні думи : в 5 т. / [упоряд. : Дмитренко М. К., Грица С. Й., Довженко Г. В., пер. Дмитренко М. К., Грица С. Й.; ст., ком., прим. Довженко Г. В., Ясенчук А. Ю., Шевчук Т. М., Шалак О. І., Пазяк Н. М., Кімакович І. І.; за заг. ред. Дмитренко М. К., Грица С. Й.; відп. ред. Скрипник Г. А.]. – К. : ІМФЕ НАН України, 2009. – Т. 1 : Думи раннього козацького періоду. – 2009. – 856 с.
23. Халимоненко Г. І. Лексика дум та історичних пісень (коментар тюрколога) / Г. І. Халимоненко // Укр. мова та літ. в школі. – 1977. – № 9. – С. 21–29.

Tetjana Betsenko

QUESTION OF AN ORIGIN OF A GENRE AND LANGUAGE OF NATIONAL LYRIC-EPIC SONGS (DUMA)(THE RESULTS OF THE RESEARCH)

In the article general views of scientists as for the origin of the genre of lyric-epic songs with an emphasis on nature of the language of works of the heroic epos are considered. Specific features of the language of lyric-epic songs are revealed. A lot of attention is paid to the aspect of national folksong tradition in an explanation of sources of formation of a language continuum of the national epos.

Keywords: a genre of lyric-epic songs, a genre origin, language of thoughts, national chronical tradition.

Татьяна Беценко

ВОПРОС О ПРОИСХОЖДЕНИИ ЖАНРА И ЯЗЫКА НАРОДНЫХ ДУМ (ИТОГИ ИССЛЕДОВАНИЙ)

В статье обобщены взгляды ученых относительно происхождения жанра думы с проекцией на природу языка произведений героического эпоса. Предлагаются рассуждения касательно специфики языка дум. Обращено внимание на аспект народно-книжной традиции в объяснении истоков формирования языкового континуума народного эпоса.

Ключевые слова: жанр думы, происхождения жанра, язык дум, народно-книжная традиция.

Надійшла до редакції 20.09.2012 р.

